

CUTUBKA

GOOBTA AY DHACAAN, DAGAAMADA IYO DADKA AFRIKADA BARI

1

Ujeedooyinka Cutubka

Marka uu Cutubkani dhamaado ardaydu waxay awood u yeelan doonaan inay:

- Aqoonsadaan ama gartaan halka ay dhacaan dalalka Bariga Afrika.
- Fahmaan ilbaxnimadii qadiimiga ahayd iyo dhaxalka taariikhiga ahaa ee bariga Afrika.
- Aqoon u yeeshaan dhibaatooyinka haysta dhaxalka taariikhiga ah.
- Garwaaqsadaan saamaynta ay ku leeyihiin dagaamaynta iyo habnoleedka Bariga Afrika cimilada iyo kheyraadka debiiciga ah.

Tusmooyinka Muhiimka ah

- 1.1 HALKA UU DHACO BARIGA AFRIKA
- 1.2 DADYAWGA BARIGA AFRIKA
- 1.3 BADBAADINTA IYO DHOWRISTA GOOBAHA DHAXALKA TAARIIKHIGA AH IYO DHIBAATOYINKA KA HOR IMAN KARA
- 1.4 DAGAANKA IYO HABNOLOLEEDKA BARIGA AFRIKA.
- 1.5 XAALADAHA DHALIYA KALA DUWANAANSHAHA DAGAAMADA IYO HABNOLOLEEDKA

- Gunaanadka cutubka*
- Layliska Guud ee Cutubka*

HORDHACA CUTUBKA

Cutubkani waxa uu ka kooban yahay casharo ku saabsan Juqraafiga iyo taariikhda Bariga Afrika. Waxaana loo sii kala qaybiyay shan (5) cashar-hoosaad oo kala duwan oo la xiriira Bariga Afrika. Ugu horayn, waxaad ku baran doontaan goobta ama halka uu dhaco ama ku yaalo Bariga Afrika. Waxaa kaloo aad isla falanqayn doontaan macnaha halka uu dhaco, derisa ahaan iyo xariiqaha dhigaha iyo loolasha ee ay dhacaan dalalka Bariga Afrika. Kadibna, waxaad falanqayn doontaan sidoo kale dadyowga Bariga Afrika. Waxaa kale oo aad ku baran doontaan ilbaxnimooyinkii hore ee Aksum iyo Nuubiya, ilaalinta iyo daryeelka goobaha laga helo dhaxalka (Hidaha) taaariikhiga ah iyo sidoo kale dhibaatooyinka haysta goobaha dhaxalka taariikhiga ee Bariga Afrika iyo qodob kale oo ka mid ah cutubka.

Ugu dambayn, halkan waxaad ku falaqayn doontaan dagaamada iyo hab-nololeedka Bariga Afrika.

Ereyada Furaha u ah

➤ Deris ahaan (dhaca agtooda)	➤ Magaaloobid
➤ Ilbaxnimo	➤ Hab-nololeed
➤ Dhaxalka (hidaha)	➤ Dhawritaan
➤ Dadwaynaha	➤ Hannaanka Degitaanka
➤ Filiqsanaanta Dadwaynaha	➤ Koriinka degdega ah ee tirada dadka
➤ Saamiga koritaanka dadka ee dabiiciga ah	➤ Dhaqdhaqaaqa Dadwayne

1.1 HALKA UU DHACO BARIGA AFRIKA

Marka uu casharkani dhamaado ardaydu waxay awoodi doonaan inay:

- Qeexaan Halka uu dhaco Bariga Afrika
- Faah-faahiyaan farta u dhaxeeya halka ay dhacaan deris ahaan iyo xariiqo (Dhigo iyo Lool) ahaanba.
- Sharaxaan halka ay dhacaan Bariga Afrika deris ahaan iyo xariiqo ahaanba.

Hawl-galka 1.1

Maxaad ka fahamtay fikrada halka ay meeli dhacdo? Ma ka tilmaami kartaa Gobalka Bariga Afrika khariirada siyaasadeed ee Afrika korkeeda?

Halka ay dhacdo waa “ Meesha “ ay goobi ku taallo, taasoo sheegaysa halka laga helo goobta. Halka ay meeli dhacdo waxaa lagu qeexi karaa labadan siyaabood ee kala ah:

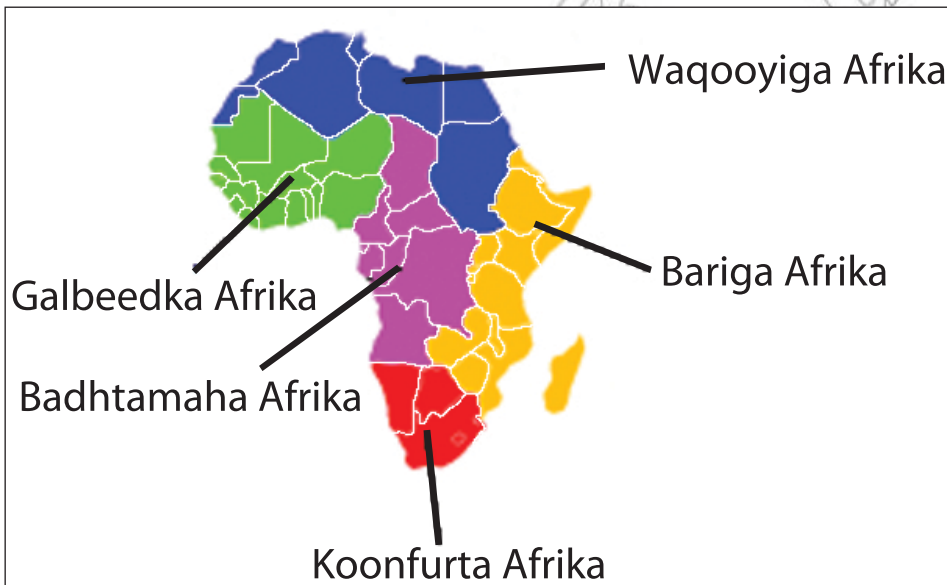
Xariiqo ahaan iyo Deris ahaan.

Xariiqo ahaan, waxaa lagu qeexaa adeegsiga xariiqaha Dhigaha iyo loolasha. Mida kalena, deris ahaan waxaa lagu qeexaa adeegsiga dhulka berriga ah ee deriska la ah iyo oogooyinka biyaha ah ee ku xeeran ama dhinaca ku haya xuduud ahaan.

Halka uu Dhaco Bariga Afrika Deris ahaan

Afrika waa mid ka mid ah todobada (7) qaaradood ee aduunka, waanna qaarada labaad ee ugu baaxada wayn qaaradaha tirada dadkana waa talabaad ee ugu badan dunida. Afrika waxaa loo kala qaybiyaa shan (5) qaybood, mid ka mid ah shanta qaybood waa Bariga afrika.

Baro! Khariiradan soo socota aqoonsada deris ahaan halka ay dhacaan shanta (5) qaybood ee Afrika.

Jaantuska 1.1: Gobolada Afrika

Su'aalo

- 1 Midabee qaybta Afrika ee loo yaqaano Bariga Afrika (adeegso khariirada “T”)
- 2 Isku day magacyada waddamada laga helo Bariga Afrika iyo caasimadaha (adeegso khariirada “J”)
- 3 Magacaw qayb-biyoodka ugu muhiimsan ee dhinaca ku haya Bariga Afrika (adeegso khariirada “B”)
- 4 Waa kuwee qaybaha Aduunka ee ugu dhaw Bariga Afrika (adeegso khariirada “J”)
- 5 Magacaw waddamada xuduudaha la wadaaga Itoobiya (adeegso khariirada “J”)
- 6 Adiga oo adeegsanaya khariiradaha “B” iyo “J” tilmaan dalalka aan badaha lahayn ee Bariga Afrika.

Bariga Afrika waa gobolka Bari ee qaarada Afrika islamarkaana, wuxuu dhinaca ku hayaa oo laga helaa Badda cas, Gacanka cadmeed iyo Badwaynta Hindiya. Sidoo kale waxaa aad ugu dhow Jasiirada carbeed ee Bariga dhexe. Gobolka Bariga Afrika wuxuu ka kooban yahay sagaal iyo toban (19) waddan, todoba (7) wadan oo ka tirsani malaha bad, halka shan (5) ka mid ahi ay yihiin, Jasiirado ku yaalla Badwaynta Hindiya, halka todobada (7) dal ee soo hadhay ay yihiin dalalka xeebaha leh ee Bariga Afrika. Shaxdan soo socota waxaan ka helaynaa warbixin ama xog ku saabsan Bedka, Tirada dadka, iyo Caasimadaha waddamada Bariga Afrika.

Shaxda 1.1: Bedka, Tirada dadka iyo caasimadaha dalalka Bariga Afrika

No	Wadanka iyo calankiisa	Bedka (km ²)	Tirada dadka oo milyan (2009)	Cufnaanta (km ² kiiba)	Caasimada
***1	 Burundi	27,830	8.3	322.9	Bujumbura
**2	 Komoros	2,170	0.7	346.7	Morooni
*3	 Jabuuti	23,000	0.9	22.4	Jabuuti
*4	 Ereteriya	121,320	5.1	46.5	Asmara
***5	 Itoobiya	1,127,127	82.8(73.9)	75.6(65.6)	Addis-Ababa
*6	 Kiiniya	582,650	39.1	66.0	Nayroobi
**7	 Madhagaskar	587,040	19.5	35.1	Antananaarifo
***8	 Malaawi	118,480	14.2	120.4	Lilongwe
**9	 Mawriishiyas	2,040	1.3	629.5	Boort Luwis

No	Wadanka iyo calankiisa	Bedka (km ²)	Tirada dadka oo milyan (2009)	Cufnaanta (km ² kiiba)	Caasimada
**10	 Mayoota	374	0.2	489.7	Maamudsaw
*11	 Mosaambiik	801,590	22.2	27.0	Mabuuto
**12	 Riuyuunyan	2,512	0.8	296.2	Saynt Dhenis
***13	 Ruwaandha	26,338	9.9	397.6	Kigaali
**14	 Siishalis	455	0.1	192.2	Fiktooriya
*15	 Soomaaliya	637,657	9.1	15.4	Muqdisho
*16	 Taansaaniya	945,087	43.7	43.3	Dhodhooma
***17	 Yugaandha	236,040	30.7	137.1	Kambaala
***18	 Saambiya	752,614	12.6	15.7	Lusaaka
***19	 Simbaabwi	390,580	12.5	29.1	Haraare
Wadarta		6,384,904	314	174	

(Xusuus: *Dalalka xeebaha leh, ** Jasiiradaha, *** Dalalka aan xeebaha lahayn.

Ilaah: xafiiska tirokoobka maraykanka; waddamada iyo darajado bedka iyo tirada dadka; 2009 iyo xogta tirade dadka Dunida; 2009 * Jamhuuriyada Dimoqraadiga Federaalka Itoobiya Gudiga tiro koobka Dadka, 2008).

Wadarta Bedka Bariga Afrika waa 6,384,904 km² taas oo ka dhigan 23% Bedka qaarada Afrika. Xagga baaxada tirada dadkana Bariga Afrika waa ka ugu dadka badan qaarada Afrika, waxaana lagu qiyaasaa tirada dadka Bariga Afrika 314 milyan oo qof, taas oo ka dhigan tahay 30% wadarta tirada dadka ee qaarada Afrika. Dhamaan dalalka Bariga Afrika Itoobiya ayaa ugu wayn xagga Bedka, dhulka iyo tirada dadka labadaba.

Hawl-galka 1.3

Adiga oo tixraacaya Shaxda 3.1 ka jawaab su'aalahan:

- 1 Waddamadee baa Bariga Afrika kaga jira kaalinta 1^{aad}, 2^{aadd} iyo 3^{aad} xagga Bedka dhulka? Waddanka ugu baaxada yar waa dalkee?
- 2 Waa kuwee saddexda (3) dal ee gobolka Bariga Afrika ugu tirada dadka badan? Kuwee baase ugu dad yar?
- 3 Waddamadee baa leh cufnaanta ugu saraysa iyo cufnaanta ugu hooseysa siday u kala horeeyaan?

1.2 DADYOWGA BARIGA AFRIKA

Marka uu casharkani dhamaado ardaydu waxay awoodi karaan inay:

- ❑ Aqoon u yeeshaan xarumihii ilbaxnimooyinkii hore ee Bariga Afrika.
- ❑ Sheegaan muuqaaladii ugu muhiimsanaa ilbaxnimooyinkii Aksum iyo Nuubiya.
- ❑ Sharaxaan Dhaxalka taariikhiga ahaa ee Boqortooyadii Aksum.

Hawl-galka 1.4

Falanqeeaya odhaahadan hoos ku xusan ee xigmada ah:

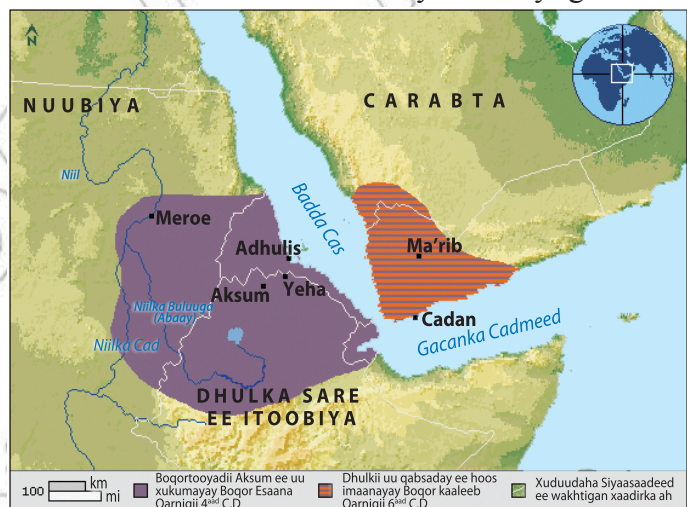
“Taariikhdu waa saacad ay dadku u isticmaalaan siyaasadoodii iyo wakhtigii ay ku dhaqmi jireen maalin. Sidoo kalena waa Jiheeye ay u adeegsadaan si ay uga helaan laftigoodu khariirada korkeeda juqraafiga Aadamaha” **John Hennik Clarko.**

- 1 Maxaad ka og tahay xarumihii ilbaxnimo ee qadiimka ahaa ee Bariga Afrika?
- 2 Weligaa ma maqashay xadaaradihii Aksum iyo Nuubiya?
- 3 Xageebay ku yaaleen goobahaasi?
- 4 Maxayse ku soo kordhiyeen ilbaxnimooyinkii dadyowgaasi gobolka?

1.2.1 Ilbaxnimadii Hore ee Nuubiya iyo Aksum

Afrikada Bari waa mid ka mida xarumihii ilbaxnimooyinkii qadiimiga ahaa. dadyawga gobolkani waxay lahaayeen hab-nololeed xadaarad ku dhisan xiliyadii qadiimiga ahaa. Taariikhdoodii kumanaanka sanno ahayd waxay gaadheen ilbaxnimo heer sare ah taasoo jilba jil ka dhaxlay hadaba xadaaradihii hore ee Nuubiya iyo Aksum oo faah faahsan waa kuwan hoos ku xusan.

Jaantuska 1.3: Aksum iyo Nuubiya dhul deegaan ahaan halkay ku yaaleen

I *Ilbaxnimadii Nubiya*

Nuubiyaanku waxay ahaayeen dadyaw deganaa dhinaca waqooyiga Bari ee qaarada Afrika, kuwaasoo degenaa labada dhinac ee dooxada webiga Niil gaar ahaan inta u dhaxaysa Aswaan oo Masar ah iyo Khartuum oo Suudaan ah. Dhinaca waqooyi ee dalka Suudaan ee wakhtigan xaadirka ah gaar ahaan xuduudka uu dalku la wadaago dalka Masar ayaa loogu Magac-daray Gobolka Nuubiya. Nuubiyaankii deganaa Webiga Niil isku mid ma'ahayn dabiici ahaan gobolkaas oo qaybo ka mid ahi ay ahaayeen kuwo ku haboon xaga beeraha, halka ay qaybaha kale ay ahaayeen kuwo aan la degi karin oo laga guuray markii la is bar bar dhigo. Gobolkan oo aad u baaxad wayn oo ku yaal dhinaca waqooyi Bari ee Suudaan waxaa laga helaa lamadegaanka Nuubiya.

Haddaba markii aynu dib u fiirino taariikhdiisii hore ee ay lahaayeen Nuubiyaanku, waxay mar marka qaarkood ku midoobi jireen hal boqortooyo oo keliya, halka ay mar marka qaarkood u kala bixi jireen laba iyo in ka badan oo boqortooyo. Mid ka mid ah xarunteedu waxay ahayd Nuubiyada hoose, mid kalena Dongoola, halka ay mida sadexaad ka ahayd koonfurta fog oo gaadhsiisnayd ilaa Shendhi.

Nuubiyada Hoose: Waa meesha ay hada fadhiistaan biyaha harada Nasjir ee ka soo noqda Biyo xidheenka sare ee Aswaan, waana dhulka aadka ugu dhow uguna ahmiyada wayn ee saamaynta ku leh dhaqanka Masaarida.

Dongoola: Waxay ahayd xaruntii Nabaata taas oo ahayd mid ka mid ah boqortooyinkii ugu horeeyay ee Nuubiya.

Jaantuska 1.4: Qalacadii Nuubiya

Boqortooyadii Nabaata mar marka qaarkood waxaa loo yaqaanay boqortooyadii kuush, waxayna ka soo shaac baxday Dongola waxayna gaadhay. Intii u dhaxaysay Qarniyadii 9^{aad} C.H ilaa 4^{aad} C.H markii dambana waxaa qabsaday Meroe oo la wareegay xeerarkii ay boqortooyadii Nuubiya isku xukumi jireen laga bilaabo Qarnigii 4^{aad} C.H ilaa iyo Qarningii 4aad C.D.

Sannadkii 641 C.D dawladii Carbeed ee Masaaridu waxay weerar ku soo qaaday Nuubiya oo ay kala wareegtay Dongola, waxayna markii dambe cuqaashii Nuubiyaanka ka dalbeen inay bixiyaan canshuuraha sannadkiiba oo ay uga bixiyaan adoonsi ahaan

Markii maamulkii Masaaridu liicay kadib 1100 C.H, Nuubiyaanku waxay dib u hanteen madaxbannaanidoodii loo yaqaanay kuush, waxayna aasaaseen xarumo cusub oo xagga maamulka iyo diintaba ku haboon, waxaana ka mid ahaa Nabaata oo ay agteeda ka dhiseen qalcadii Afraad, dhaqankoodii Kushitiskuna ku soo shaacbaxay.

Xusuus:

Nuubiyadii hore waxay xarun ka dhigatay Nuubiyada hoose iyo Dongola. Dongola waxay ahayd xaruntii Nabaata, Boqortooyadii Nabaata Mar mar waxaa loo yaqaanay Boqortooyadii Kuush. Beerihii iyo dhaqaalihii Kuushka wuxuu ku salaysnaa dhaqashada Lo'da, Beerashada Galayda iyo Hadhuudhka, sidoo kale kharashka ay ka heli jireen gobolada iyo ka ganacsiga fool maroodiga, hargaha iyo geed loox madow oo koonfur ka iman jiray.

Ku dhawaad 770 C.H. kuushkii waxaa qabsaday Masaaridii oo kana aasaasay Boqortooyadii 25^{aad} (ku dhawaad 770 – 657 C.H.) goobta la yidhaahdo Tebes (Thebes), markii dambana kushitisku waxay iska saareen Masaaridii Qarnigii 7^{aad} C.H, kadib markii ay qabsadeen Asiiriyaanku Bariga Dhexe.

Kushitisku waxay Isaga baxeen Nabaata ayaga oo mar kale u fogaaday dhinaca koonfureed ilaa Meroe raaciyeena qabsashadii ama duulaankii ay Masaarida sannadkii 593 C.H. Meroe intii u dhaxaysay Qalcadihii shanaad iyo lixaad, Nuubiyaanku waxay ka asaaseen Boqortooyo cusub oo ku salaysnayd farsamo casri ah oo cusub oo shaqada Birta ah.

Hawl-galka 1.5

Su'aalahan soo socda la falanqee saaxiibadaa

- 1 Halkee bay ku taalay Nuubiya?
- 2 Maxaa ka mid ahaa guulihii ugu waawaynaa ee Nuubiyiinta?
- 3 Muxuu ku salaysnaa Dhaqaalihii Nuubiya?

Muuqaaladii ugu Muhiimsanaa (waawaynaa) ilbaxnimadii Nuubiya:

- *Boqortooyadii kuushka oo caan ku ahayd horumarinta magaalooyinkeedii, kuwaasoo ay ka mid ahaayeen Meroe iyo Nabaata oo ahaa xarumo u adeega maamulka.*
- *Kushitisku waxay horumariyeen habka dhalaalinta biraha oo ay ka samayn jireen waxyaabo kala duwan.*
- *Waxay dhiseen Ahraamtii Masar oo kale, taallooyin iyo macbadyo.*
- *Inkastoo xukuumadihii ama taliyeyaashii Nuubiyaanku ay u hogaansanaayeen maamulkii Masaarida ee diinta ku dhisnaa, tan iyo ku dhawaad 600 C.D, Nuubiyaanku waxay markii dambe noqdeen kiristaan ilaa iyo qarnigii 15^{aad} C.D.*
- *Boqortooyadii kuushku waxay u guureen xaruntoodii dhanka koonfureed iyaga oo ka yimid Nabaata una guuray Meroe ku dhawaad 300 C.H.*
- *Nuubiyaanku waxay isticmaali jireen Fartii Masaaridii hore ee Hiirglafiska ahayd.*
- *Waxay qaateen hab dawladeedkii boqornimada iyo diiniga ahayd ee Masaaridii hore.*
- *Moroe waxay ahayd xaruntii ugu waynayd ee wax soosaarka samaynta biraha oo ay ka samayn jireen warmaha iyo fallaaraha waxayna horumariyeen Dhaqankoodii, luuqadoodii iyo Qoraalkoodii.*
- *Waxay caabudi jireen sanamyoo ay aaminsanaayeen ay ka midka ahaayeen sanamkii Birta ee Abodemik (Apodemick).*
- *Waxay Boqoradooda dhinta ku aasi jireen qabuuro ku dhex yaalay Ahraammo yaryar.*

b) Ahraamta kuush (pyramid of kush)

t) Fartii Masaarida ee Hiirgliifis (Egyptian Hieroglyphics)

Jaantuska 1.5: Ahraamta kuush iyo Fartii masaaridii hore

II Ilbaxnimadii hore ee Aksum

Boqortooyadii Aksum waxay ka soo ifbaxday xeebaha Badda Cas oo ah haatan Itoobiya iyo Eritriya meelo ka mid ah. Boqortooyadani waxay ka dhalatay Waqooyiga Bari ee Afrika, laga bilaabo Qarnigii koowaad ee C.H ilaa iyo horaantii qarnigii Todobaad C.D. Aksum waa mid ka mida Bariga Afrika ilbaxnimooyinkii hore ee ka jiray, gobolka ay ku taallay waa qaybaha waqooyi ee Geeska Afrika oo u badan Itoobiyada iyo Eriteriyada maanta. Xarunteedu waxay ahayd Magaalada Aksum, oo ku taala waqooyiga Itoobiyada maanta. Dhaqan ahaan waxay aad isugu dhawaayeen Dadyawga Koonfurta Carabta, waxaana ka dhexeeyay xidhiidh luuqada iyo caadooyinka ah. Boqortooyadii Aksum waxaa horumariyay markii ugu horaysay ismaamul hoosaadyo yaryar oo gobolka ka jiray. Ismaamuladaas waxaa ugu caansanaa Dhamat oo ka jirtay ilaa qarnigii shanaad C. H, taasoo aasaastay xaruna ka dhigatay xeebta oo la odhan jiray Yeha.

Reer Aksum ilbaxnimadoodii way horumartay, waxayna awood u yeesheen inay dhisaan wadooyin, buundooyin (kaabado) taalooyinka caanka ah ee dhaadheer iyo dhulka ay u qorshaysteen inay degaan.

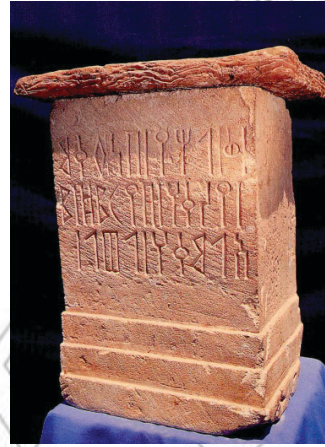
Hawl-galka 1.6

Su'aalahan soo socda isla falanqeyya adiga iyo saaxiibadaa fasalka gudihiisa.

- 1 xaggee bay Aksum ku taallay?
- 2 Ma tixi kartaa qaar ka mid ah guulihii ugu waawaynaa ee Reer Aksum?
- 3 Muxuu ku salaysnaa Dhaqaalihii Aksum?

Jaantuska 1.6: Taallada dheer ee Aksum

Jaantuska 1.7: Qoraaladii saabiyaanka

Aksum waxaa markii ugu horaysay laga helay, qoraal taariikhi ahaa oo uu ka qoray nin Giriig ah oo hage ama naakhuude ka ahaa markab socdaal ku maray xeebaha Badda cas. Qoraalkaas oo uu ugu magacdaray “Safarkii Badda Ereteriya” ,taariikhdu markay ahayd qarnigii koowaad C.D. Aksum waxay horumarisay oo ay balaadhisay ganacsigeedii Badda cas, iyada oo isticmaalaysa dekaadeedii Adhuulis. Boqorkii ugu horeeyay Aksum wuxuu ahaa Soskales, sida ka muuqata qoraalada taariikhiga ah ee laga helay meelaha ku yaala waqooyiga Aksum (gudaha Ereteriya), sida ay qoreen Giriigii hore. Boqorkii Aksum ee wakhtigaas waxaa loo yaqaanay Boqorkii Boqorada.

Aksum waxay caan ku ahayd lacag qadaadiic ah oo uu ku sawirnaa Boqor la odhan jiray Endubis, magaciisuna ku qornaa taasoo ku beegnayd 270 C.D. Haddaba laga bilaabo xilligan ilaa iyo horaantii qarnigii 7^{aad} C.D, lacagta waxaa ku sawirnaa Boqoradii isku xigay ee Aksum iyo magacyadoodiiba.

Jaantuska 1.8: Lacagtii qadaadiicda ahayd ee Aksum

Boqoradii Aksum ee qarniyadii 3^{aad} iyo 4^{aad} C.D waxay galeen olole milatari oo ay ku qabsadeen Badda cas labadeeda dhinac, waxaa kale oo ay Aksum ka taageen taallada caanka ah. Badhtamaha qarnigii 4^{aad} C.D, Boqorkii Aksum ee Isaana (Ezana) wuxuu qaatay diintii kiristaanka, waxayna dhalisay inay Carabtii weeraro iyo duulaano ku soo qaadaan guud ahaan Badda Cas agagaarkeeda. Aksum waxay ku weyday (lumisay) in badan oo ganacsigeedii Badda Cas ka mid aha, waxayna noqotay go'doon, aakhirkiina Boqortooyadii way burburtay waxayna sii jirtay oo ay ku soo gabagabowday Qarnigii 10^{aad} C.D.

Muuqaaladeedii ugu muhiimsanaa, waxaa kamid ahaa kaniisadaha oo badbaadiyay boqortooyadii Itoobiya ee is-xig-xigtay sidii maamul diimeed. Awoodii ay Aksum lahayd oo u suuro gelisay Ganacsigii iyo waxyaabihii ay dhoofin jireen ee ay soo saari jireen sida:- Fool maroodi, Qolofa Diinka, Haraga wiyisha, xawaashka, Dahabka iyo dhagxaan qaali ah oo laysku qurxiyo iyo Addoonta. Waxayna ku soo bedelan jireen badeecadaha ay ka mid yihiin:- Hubka, waxyaalo ka samaysan biro laysku qurxiyo, maacuun ka samaysan qaruurado, dharka, dhar kale oo gaar u ahaa dadka Qasriyada Boqortooyada jooga oo ilaa jilbaha gaadha, iyo dheriyo. Ganacsigaas oo ahaa mid habka toos wax u kala bedelka ee cidina u dhaxayn.

Hawl-galka 1.7

Adiga iyo saaxiibadaa isla falanqeeya su'aalahan soo socda:

- 1 Magacaw Badeecadihii ay Aksum dhoofin jirtay iyo kuwii ay la soo degi jitay?
- 2 Sharax ka bixi Dhaxalka taariikiiga ee ay Aksum ka tagtay?

Boqortooyadii Aksum, waxay balaadhisay ganacsigeedii, waxayna aas'aastay xidhiidh Dibloomaasiyadeed iyo mid ganacsi oo wanaagsan oo ay la yeelatay. Koonfurta Carabta (Yeman), Beershiya (Iiraan), Hindiya, Sirilaanka iyo Shiinaha intaas waxaa u dheeraa, Duulaamadii ay hogaaminaysay ee ay kaga gudubtay

Badda cas oo ay hogaaminaayeen sida duulaankii uu hogaaminayay Boqor kaaleb oo uu ku qaaday hogaamiyeyashii Yeman 514 – 530 C.D

1.2.2 Dhaxalkii Taariikhiga ee Boqortooyadii Aksum

Maxaad kataqaannaa Dhaxalkii taariikhiga ahaa ee Aksum? Isku day inaad magacowdid qaar ka mid ah guulihii ay soo hoysay Aksum?

Kuwan soo socda qaar ka mid ah waa guulihii ugu waawaynaa ee ay Aksum uga tagtay jiilba jiilkii ka dambeeyay:

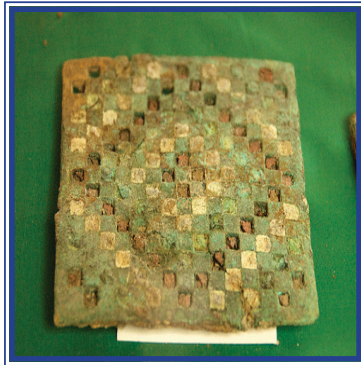
- *Aksum waxay bilowday shubida lacagta qadaadiicda ah oo ah noocii Roomaanka oo kale oo wax kala badalashada sahashay iyo soo ururintii cashuuraha.*
- *Waxay dhalaaliyeen Birta oo ay ka samayn jireen hub iyo Agab kaleba.*
- *Magaalada Aksum oo ay ka taageen taallada caanka ah.*
- *Luuqadoodu waxay ahayd Ge'iis kaasoo ahaa halka ay xuruufta Amxaarigu ka soo jeedo*
- *Waxay tarjumeen kitaabkii Baybalka oo ay ku qoreen Ge'iis (kaas oo noqday Asalka qoraalka Amxaariga casriga ee Itoobiya)*
- *Waxay qaabeeyeen heerarka bulsho ee Boqortooyada oo ku salaysnaa kuwan: Dabaqada laandheerayaasha oo ku xeerna Boqorka iyo kuwa kuxiga laandheerayaasha oo ay ka mid ahaayeen Baayacmushtarka, Farsamayaqaanada iyo muusiq yaqaanada siday u kala horeeyaan.*

Hawl-galka 1.8

- 1 Idinka oo Koox – koox ah isla falanqeeya Ahmiyada wayn ee ay taalada Aksum u leedahay Itoobiya?
- 2 Soo jeediya taariikh yar oo kooban oo ku saabsan taalladii dhawaan dalkeena lagu soo celiyay ee mudada dheer tiilay Rooma waddanka Talyaaniga?

Sawiradan soo socda waxay ku tusayaan farshaxankii iyo farsamadii ay lahayd Aksum.

Jaantuska 1.9: Dhalaalintii Birta ee Aksum

Xasuus

- *Boqortooyadii Aksum waxay ka soo shaac baxday waqooyiga Bari ee Afrika Qarniyadii 1^{aad} C.D ilaa 10^{aad} C.D*
- *Boqoradii ugu caansanaa Aksum waxaa ka mid ahaa Soskales, Isaana, Kaaleb, Endubis*
- *Boqor Isaana wuxuu qaatay diinta kiristaanka oo uu si rami ah maamul diiniya uga dhigay qarnigii 4^{aad} C.D*
- *Diinta Islaamku waxay ku soo fidday Itoobiya Bilowgii qarniigii 7^{aad} C.D*

Shaxda 1.2:(b) wakhtigii iyo waxyaabihii ugu muhiimsanaa xadaaradii Nuubiya

Xadaaradii Nuubiya (Kuush)	
Wakhtigii	Waxyaabihii ugu muhiimsanaa
2575 – 2134 C.H	Soo faragellintii badnayd ee sii kordhaysay ee masaaridu ku haysay Nuubiya
1700 – 1567 C.H	<ul style="list-style-type: none"> ◇ <i>Boqortooyadii kuushka oo u talinaysay waqooyiga Nuubiya</i> ◇ <i>Kushitiskii Nuubiya waxaa xukumayay Boqortooyadii 25^{aad} ee Masaarida.</i> ◇ <i>Nuubiyaanku waxay deganayeen xaruntii Boqortooyadooda ee Memfis.</i>
590 C.H	Masaaridii waxay soo weerartay Nuubiyada sare
400 C.H	Nabaata waxay ahayd xaruntii maamulka islamarkaana dawladii Boqortooyada kuushku fadhiday
1525 C.H	Masaaridii waxay balaadhisay xuduudaheedii gumaysatayna Nuubiya
1550 C.H	Boqortooyadii 18 ^{aad} ee Nuubiya waxaa hoos uga dhacay aqoonsigii Masaarida ee ahaa inay gobol yihiin kamid ah
712 – 660 C.H	Kushitiskii Nuubiya ee Masaarida xukumayay waxay xarun ka dhigteen Memfis
1-100 C.H	Meroe waa xiligeedii ugu fiicnaa

Shaxda 1.3: (t) wakhtigii iyo waxyaabihii ugu muhiimsanaa xadaaradii Aksum

Xadaaradii Aksum	
Wakhtigii	Waxyaabihii ugu muhiimsanaa
Qarniyadii 1 ^{aad} C.H - 7 ^{aad} C.D	Boqortooyadii Aksum soo shaac baxday <ul style="list-style-type: none"> ◇ Aksum waxay ka adkaatay oo ay baabiisay xoogii Nuubiya ee maamulayay Meroe. ◇ Magaalo madaxdoodu waxay ahayd agagaarka webiga Niil ◇ Koonfurta Nuubiya waxay hoos tagtay Boqor kaleb kii Aksum Martkii uu qabsanayay Bada cas xuduudihiisana fidinayay Q.6^{aad} C.D
330 C.D – 320 C.D	<ul style="list-style-type: none"> ◇ Waa xilligii uu Boqor Ezana qaatay diinta Kiristaanka xukuumadiisiina kadhigay ◇ Boqor Ezana wuxuu duulaan ku qaaday Beeja oo ah qawmiyad ku kacsanayd. (kasoo horjeeday)
Qarniyadii 7 ^{aad} – 12 ^{aad} C.D	Waxaa loo yaqaanaa waayihii madoobaa ee Aksum maxaa yeelay Awoodeediibaa liicday

1.3 DHAWRISTA, ILAALINTA GOOBAHA DHAXALKA AH IYO DHIBAATOYINKA LA SOO DERSA GOOBAHA DHAXALKA AH

Ujeeddada gaarka ah ee casharka

Markii uu casharkani dhamaado kadib, ardaydu waxay awoodi doonaan inay:

- ❑ Qeexaan dhaxalka taariikhiga islamarkaana faahfaahiyaan,
- ❑ Sharaxaan Dhawrista iyo ilaalinta Dhaxalka Dabiiciga ee Bariga Afrika,
- ❑ Sharaxaan Dhibaatooyinka goobaha Dhaxalka ee Bariga Afrika haysta.

Hawl-galka 1.9

Maxaad ka fahantay Dhaxalka?

Deegaankiina ama meesha aad degan tihiin ma laga helaa dhaxalka taariikhiga ah? Koox ahaan isla falanqeeya Ahmiyada Dhaxalka?

Dhaxalku waa taariikhdi, caadooyinkii iyo tayadii waddan ama Bulsho ay lahayd ilaa iyo haatana sannado badan loo tix gelinayay ahmiyadooda qayb ka ah dabeecadaha.

Sida ku xusan diiwaanada taariikhda ee tilmaamaya goobaha dhaxalka taariikhiga ah, waa kuwo ka kooban deegaanka debiiciga iyo deegaanka bulshada. Aqoonyahannada ku takhasusay goobaha dhaxalka taariikhiga ahi waxay ku qeexaan inay goobaha dhaxalku yihiin hanti, isla markaana u kala baxaan laba qaybood oo kala ah: goobaha dhaxalka ee debiiciga iyo kuwa dad-sameega ah.

Tusaaleyaasha ugu muhiimsan waxaa kamid ah ee Dhaxalka: Dhismayaasha Taariikhiga ah, Dagaamada burburay, Macbadyada, Goobaha diiniga, muuqaalada kala duwan ee dhulka sida Buuraha, Dooxooyinka. Kaymaha, Biyo dhacyada, Tuulooyinka gaboobay iyo kuwo kale.

Hawl-galka 1.10

Isla falanqeeya su aashan soo socota

◇ Sidee bay dadku u isticmaalaan Dhaxalkooga?

1.3.1 Goobaha Dhaxalka iyo ahmiyadooda

Goobaha dhaxalku dadka waxay u leeyihiin faaiidooyin badan. Waxay u adeegi karaan tirada Bulsho – dhaqaale, dhaqan iyo ujeedooyin kaleba. Haddaba kuwan soo socda iyo kuwa kaleba Dhaxalka taariikhiga waa kuwo ahmiyad guud u leh.

I Raad-reebka Taariikheed

Waddamo badan oo waxaa jira sida ay Diiwaanada taariikhdu tilmaamayaan, dadku sidii ay waayadii hore u noolaayeen lagu qaadaa dhigi karo iyada oo loo sii marayo goobahan oo kale. Tusaalaha ugu fiican waxaan inoo noqon kara Aksum oo ina tusaysa Qasriyada Boqortooyo gabowday ama hore, ee ay ka midka ahaayeen boqoradii Shaba iyo taallada Aksum. Meelaha ay degaan dadka reer Koonso oo ka tirsan shucuubta iyo qawmiyadaha koonfureed ee Itoobiya, sidoo kale waxay caan ku ahaayeen habka carada loo xanaaneeyo oo ay taariikh u lahaayeen gaar ahaan Hab-qodaal naxaraynta buuraha. Waxayna ka jiraan dalka Itoobiya qaybo kala duwan oo ka mid ah Ma magacaabi kartaan qaar ka mid ah oo laga helo Itoobiya? Isla falanqeeya.

Jaantuska 1.10: Qalcadii Burburtay ee Boqoradii Sheba

II *Dakhliga ka soo gala*

Dadyow kala duwan oo farabadan ayaa ka kala yimaada dunida qaybo ka mida, soona booqda goobaha dhaxalka, iyagoo si toos ah iyo si dadbanba kharash u soo gelinaya dalka. Tusaale hadii qaar kamid ah dalxiisayaashu ay Huteelo dagaan, iibsadaana alaabo 1.w.m. Sidaa darteed Huteelada iyo dukaamaduba way cammirmi karaan, nolosha dadkeenanna wax wayn baa iska bedelaya.

III *Soo Jiidashada Dalxiiska*

Dalxiisayaashu waa dadka u safra meel ilaa meel, si uu u soo arko goobaha la yaabka leh ee Dhaxalka iyo ujeedooyin kaleba. Waxay ka helaan oo xusuus ku reebta meelaha kala duwan iyo waayo aragnimo iswaydaarsiga dhaqamada kala duwan. Markay meel booqosho u tagaan waxay uga sheekeeyaan saaxiibadood ama xaga warbaahinta. Tusaale ahaan meelaha layaabka leh ee dalkeena sida: Niilka Buluuga ah, Buuraha Semein ee ku yaalla gobolka Amxaarada, Buuraha Baali ee gobolka Oromada oo dhamaantood ah kuwo soo jiidan kara dalxiisayaasha.

Jaantuska 1.11: Biyo dhaca Niilka Buluuga

IV Cilmi baadhista iyo waxbarashadda

Goobaha dhaxalku waa kuwo aad muhiim ugu ah xag daraasadeed iyo tacliinta dadka. Tusaale: Arkiyoolojiistayaasha dhulka ee raadinaya Hadhaagii iyo qalfoofkii waxay qaadaa-dhigaan ama lafa guraan waa waxyaabihii hore ee la soo dhaafay. Tusaalaha ugu fiican ee goobaha Dhaxalka waxaa inoo noqon kara, Gobolka Canfarta oo laga helay lafihii dadkii ugu horeeyay dunida oo kala ah: Lusii iyo Ardi. Aksum iyo waxa ku xeeran ee ay qodaan Arkiyoolojiistayaashu.

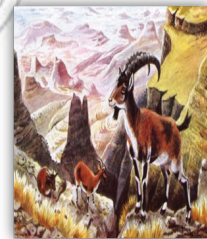
Dhanka kalana culimada ku takhasustay barashada dadka iyo dhaqamadooda ee daraasada ku sameeya dhaqamada Bulshadu waxay iyaguna adeegsadaan ujeedooyin daraasadeed. Tusaalaha ugu fiicani waa meelaha ay dagaan Koonso iyo Hamer oo deegaanka Shucuubta Koonfureed ee Itoobiya ka tirsan.

V Goob-dalxiis

Goob-dalxiis waa mid ka mid ah noocyada kala duwan ee dalxiiska, meeshaas oo ay dadku deegaanka dabiiciga ah ka samaysan karaan xarumo dalxiiska ku haboon. Muuqaalada dabiiciga ah ee noqon kara goob-dalxiis waxa ka mid ah kaymaha, Dhul-cawseedyada i.w.m, halkaas oo si wada jir ah looga heli karo midkood dhirta iyo xayawaanka isla deegaan qudha laga heli karo oo noqon kara goob dhaxal ah oo kale. Goobaha dhaxalka ee laga samayn karo goob dalxiis ee dalka Itoobiya waxaa ka mid ah:- Buurta Saalooda oo ku taal Cadwa (Tigraay), Buuraha Baali ee Deegaanka Oromada, halkaas oo aad ku arki karto Niyaalaha iyo Dacawada cas, Buuraha waqooyi oo ku yaal Deegaanka Amxaarada oo laga helo Waaliya Ibekis iyo nooca daanyeerka ka midka ah ee loo yaqaano Jildha Babuun (childa Baboon).

b) Dacawada Cas

t) Waaliya

Jaantuska 1.12:

1.3.2 Goobaha Dhaxalka Ee Itoobiya

Waxaa jira goobo kala duwan oo ah dhaxalka taariikhiga ah ee dalka Itoobiya. Waxayna ku kala yaallaan deegaamo kala duwan. In kastoo ay badan yihiin, hadana ilaa haatan intii la rabay in ka hoosaysa ayay xogtooda ka hayaan xafiisyadii shaqada ku lahaa ee dalkeena sida wasaarada Dhaqanka iyo Dalxiiska

Federaalka iyo xafiisyada Dalxiiska Deegaamada Dalkeena.

Kuwa ugu caansan waxaa ka mid ah: *Aksum, lalibeela, Gonder, Buuraha Baali, Godka Suufi Cumar, Dire Sheekh Xuseen, Konso*, Goobaha xayawaanka lagu dhaqo ee qaranka sida: *Awaash, Mago, Omo, Gambela I.W.M.*

b) *Qasriga boqor Fasildaas (Gonder)*

t) *Dhagxaanta tiya (Tiya Stone)*

j) *Gurigii Giyorgis (Laalibela)*

x) *Masaajidkii Axmed Nejaash (Tigreega)*

Jaantuska 1.13: Goobaha dhaxalka

Hawl-galka 1.11

Su'aashan soo socota islafalanqeeya fasalka gudihiisa.

- ◊ Idinka oo adeegsanaya khariidada dalxiiska ee Itoobiya sharaxaad ka bixiya goobaha ugu muhiimsan ee Dhaxalka Itoobiya

1.3.3 Dhibaatooyinka la soo Dersa Goobaha Dhaxalka

Dhibaatooyinka ka hor imaan kara goobaha dhaxalku, waa kuwo kala duwan oo isbad-badalaya. Waxayna noqon karaan kuwo dabiici ah iyo kuwo ay Dadku sameeyeen.

Dhibaatooyinka goobahan haysta kuwa ugu waawayn waxaa ka mid ah:

I *Tuugada (xatooyada)*

Waayahan dambe tuugada ama xatooyadu waxay noqotay dhibaatooyinka ugu waawayn ee haysta goobaha Dhaxalka. Alaabta (Agab) kala duwan oo taariikhi ah ayaa meelo ka mid ah dunida laga xaday ama laga qaatay. Masaajidyo, kaniisado iyo madxafyo badan ayay waxyeelo u gaysteen tuugadu ama xatooyadu.

II *Waxyeelada Dabiiciga ah*

Dhaawacyada ugu badan ee goobahan haysta ee uga imaanaya dhinaca Dabiiciga waxaa kamid ah: Roobka, Dabaysha, qorraxda i.w.m xaaladaha noocaas ahi waxay sababi karaan Burbur ama cimilawga, Dildilaacin iyo isbedel ku dhaca midabka asalkiisii uu sheygu lahaa.

Tusaalaha ugu fiican waxaynu u qaadan karnaa kaniisaddaha Lalibella.

III *Ugaadhsiga Sharci – darrada ah*

Kaymaha iyo Buuraha silsilada ah waxaa laga helaa noocyo badan oo duurjoog ah, waxaana khatar wayn ku haya ugaadhsiga sharci darrada ah. Dadyaw waxaa jira u ugaadhsada xayawaanka duurjoogta ah, cunno ahaan, Harag iyo Dhogor ahaanba. Arimahan iyo kuwa kaleba waa kuwo baabiin kara ama dabargoynd kara duurjoogta Dhaxalka ah kana dhigi kara meelahaas kuwo aan soo jiidasho lahayn.

IV *Dabka*

Dabkuna wuxuu kamid yahay kuwa ugu khatarta badan ee goobaha dhaxalka baabiin kara haddii aan laga hor tagin. Dabku wuxuu baabiin karaa kaydanka dhamaan goobaha iyo warbixinadoodii (xogtoodii). Dhismeyaasha ay yaallaan Agabka ama Alaabta ay ka mid yihiin: Buuggaagta, farshaxanka, waxyaabaha la qoray I.W.M oo uu dabku aafayn karo. Sidoo kale dabku wuxuu asiibi karaa kaymaha, Dhirta iyo xayawaanka laga dhex helaba.

Hawl-galka 1.12

Islafalanqeeya su'aalahan soosocda:

- 1 Ma magacaabi kartaan qaar kamid ah dhibaatooyinka ugu waawayn ee haysta goobaha dhaxalka ee dalkeena Itoobiya?
- 2 Maxaad ku cabiri kartaan, maka fikirteen talaabooyin haddii la qaato lagaga bad-baadin karo goobaha Dhaxalka hagar-daamooyinka haysta?

1.3.4 Hababka Dhawrista goobaha Dhaxalka

Sida aynu soo wada aragnay ilaa xad goobaha Dhaxalku aad bay muhiim u yihiin sababo badan oo jira awgeed. Sidaa awgeed, Waxaa loo baahan yahay inaynu dhawrno. Haddii aynu u baahan nahay inaynu faa iidada ugu badan ka helno. Waxaa jira habab kala duwan oo loo dhawri karo dhaxalka waxaana ka mid ah:

I *In lasiiyo lahaansho sharci iyo cid masuul ka noqota*

Waxaa jira kuwo leh lahaansho sharciyeed oo ay ka mid yihiin:- Dawlada, Bulshada ama shaqsiyaad hantiiley ah oo ka badbaadin kara dhaawaca lasoo gudboonaan kara goobahan maxaa yeelay Hantiilayaashu waxay ku daryeeli karaan hantidooda. Tusaale ahaan: Milkiileyaasha ka qayb qaadan kara waxaa ka mid ah Masaajidada ama kaniisadaha, Degmooyinka ama gobolada iyo Dawlada Dhexe.

Waddamo badan oo kala duwan oo dunida ka jira, ayaa dad khaas ahi gaar u leeyihiin meelaha ay ka mid yihiin Madxafyadan ama goobaha lagu kaydiyo waxyaabaha Dhaxalka ama Aataarta taariikhiga ah.

II *Ka qayb qaadashada Bulshada*

Bulshadu inaanay tixgelinba siinin ayaa laga yaabaa, arimaha ka qayb qaadashada mudan ee qayb ka ah dhawrista goobaha dhaxalka. Haddii ay hantidan u arkaan inay dawladu leedahay, Bulshadu ama shaqsiyaalba ha noqotee, waxay ka heli doonaan faaiidooyin toos ah iyo faa iidooyin dadban.

Tusaale: waxay samaysan karaan Dukaamo oo ay ku iibin karaan waxyaabaha dalxiisayaashu xiiseeyaan, waayo argnimo is-dhaafsi, Dakhli xoog badan oo inaga soo gala l.w.m

III Wacyigelin la siiyo Bulshada

Bulshada ku xeeran goobaha dhaxalka, waxaa laga yaabaa inaan la siinin wacyi gelin ku saabsan faa iidada goobaha dhaxalka. Sidaa daraadeed, waa in ay kooxaha ay khusaysaa sameeyaan wacyi gelin iyaga oo u adeegsanaya dhinacyada waxbarashada, siminaarada, bulshada oo la ururiyo iyo wax kastoo lagu wacyi gelin karo.

Tusaale: Dadka dega agagaarka Buuraha waqooyi ee gobolka Amxaarada iyo kuwa ku hareeraysan Buuraha Baali ee Oromada maxaa yeelay, wacyi gelintu waxay abuuraysaa inay bulshadu uga faaiidaysato habab kala duwan.

IV Daryeelista iyo Xannaanaynta

Goobaha Dhaxalku waxay u baahan yihiin Daryeel, dhawris iyo ilaalin.

Tusaale hadii la daryeelo kaymaha, xayawaanka duur joofta ahi kama qaxayso oo aadi mayso meelo kale. Carrada iyo Biyuhuna si fiican bay u badbaadayaan.

Tusaale kale oo fiican, agagaarka Koonso waxay carrada soo xannaanayn jireen saddex kun oo sanno in ka badan.

Hawl-galka 1.13

Isla falanqeeya su'aalahan soo socda

- 1 Sideebay dadku uga badbaadin karaan goobaha dhaxalka dhaawaca?
- 2 Maxaad dawlada ku boorin lahayd inay qaadato talaabooyin nooc ah oo ay ku badbaadinayso goobaha dhaxalka ah?

1.4 DAGAAMADA IYO HAB NOLOLEEDKA BARIGA AFRIKA

Marka uu casharkani dhamaado kadib, waa inay ardaydu:

- Sheegaan cufnaanta iyo filiqsanaanta Dadyawga Bariga Afrika,
- Sharaxaan Arimaha saamaynta ku leh Baahsanaanta Tirada dadka Bariga Afrika,
- Faah-faahiyaan Dhaqdhaqaaqa dabiiciga ah ee Dadwaynaha Bariga Afrika,
- Sharaxaan Hannaanka degitaan ee dadwaynaha Bariga Afrika,
- Tilmaamaan Noocyada ugu waawayn Hab-nololeedka Bariga Afrika.

Dadyaw kala duwan ayaa ku nool Bariga Afrika, kuwaasoo leh dhaqamo iyo hab-nololeed kala duwan, iyada oo ay sidaa tahay ayay hadana ku kala duwan yihiin hababka Degitaan iyo nolol maalmeed. Haddaba, falanqaynta soo socota waxaynu ku arki doonaa hab-nololeedka iyo Dagaamada Dadyawga Bariga Afrika.

1.4.1 Baahsanaanta Dadyawga Bariga Afrika

Badhtamihii sannadkii 2009, Bariga Afrika waxaa lagu qiyaasay tirada dadka 314 milyan oo qof. Tani oo ka dhigan 30% tirada dadka qaarada Afrika. Tani waxay gobolka Bariga Afrika ka dhigaysaa midka ugu dadka badan Afrika. Dalka ugu dadka badan Bariga Afrikana, waa dalkan Itoobiya. Dalka ugu dadka yarina waa Jasiirada siishalis.

Haddaba baahsanaanta ama kala filiqsanaanta dadyawga bariga Afrika waa midaan is le'ekayn. Tani oo ay ugu wacan tahay arimo badan oo saamayn ku leh hab – degitaanka Aadaminimo. Waxa aad arkaysaa meelo dadku ku yar yahay iyo meelo dadku ay isku cufan yihiin. Cufnaanta tirada dadku waa cabbiraada baahsanaanta dadka. Waxaana lagu xisaabiyaa tirada dadka oo loo qaybiyay wadarta bedka meeshaas ay ku nool yihiin waxaana ereyadan lagu sheegaa tiro ahaan

$$\frac{\text{Tirada dadka}}{\text{kiilomitir labajibaran}} = \frac{T.D}{km^2}$$

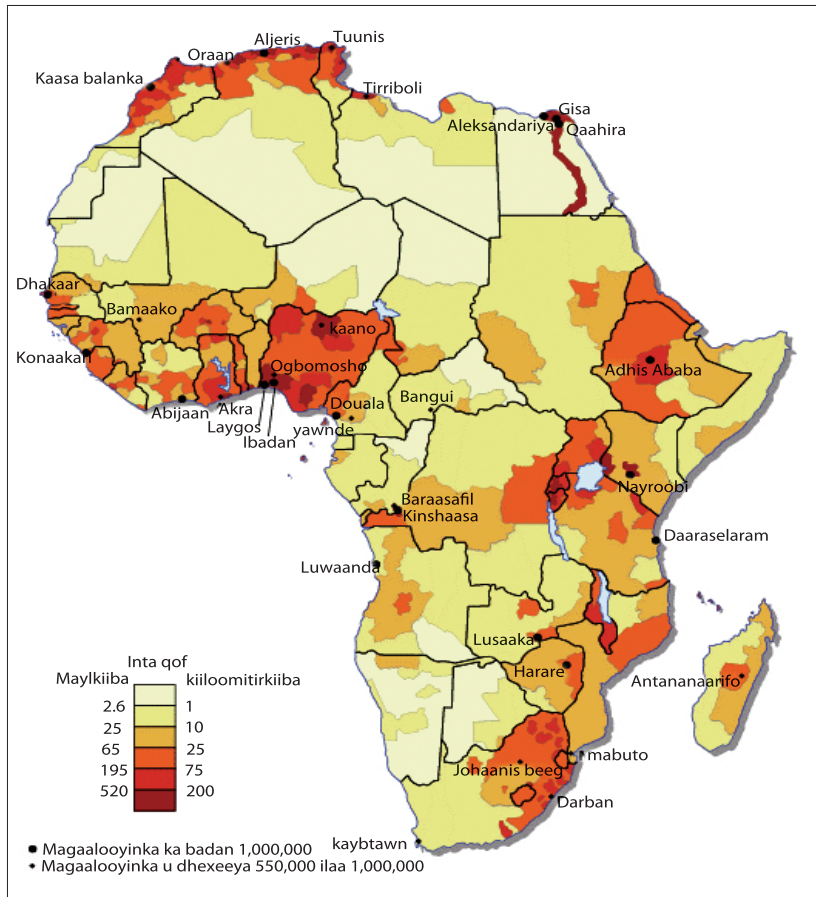
Masheegi kartaa sababta dadyowga ku baahsan gobolka Bariga Afrika aanay isu le'ekayn? Halkeebaad u malaynaysaa inay dadku isku cufan yihiin? Waa maxay kuwa tirada dadku aadka u yar tahay? Sheeg sababta?

Hawl-galka 1.14

Adiga oo adeegsanaya khariidada cufnaanta Tirada dadka ee Afrika tilmaan kuwan soo socda:

- 1 Meelaha cufnaanta tirada dadku sarayso;
- 2 Meelaha cufnaanta tirada dadku Hoosayso;
- 3 Meelaha xoogaa ama in yaroo dad ahi joogaan ama aan cidiba joogin ama ku noolayn.

Jaantuska 1.14: Khariirada Baahsanaanta Dadka Afrika

Baahsanaanta Dadyawga Bariga Afrika, waa mid ku xidhan oo ay xakameeyaan laba Arimood oo kala ah:

- i **Arrimo Dabiici (Rabaani):** waa xaaladaha Dabiiciga ah ama Rabaaniga ah ee saamaynta ku leh baahsanaanta dadka ee ay ka mid yihiin – cimilada, kala saraynta joogga dhulka, carrada san, Biyaha, Caafimaadka, Deegaanka iyo kheyraadyada kale ee dabiiciga ah.
- ii **Arrimo dad-samee:** Waa kuwa aanu asalkoodu dabiiciga ahayn, waxayna ka kooban yihiin – Dhaqdhaqaaqa Dhaqaale ee adeegyada Bulshada (dugsiyada, cusbataallada, xafiisyada, dhismayaasha, warshadaha i.w.m) iyo hababka ama hannaanka kale ee dhaqdhaqaaqa dadwayne.

Bariga Afrika tirada dadku waxay aad u saraysaa oo ay isku cufan yihiin dhulka joogga sare leh. Taas oo ay ugu wacan tahay cimilada meelaha joogga sare leh oo

ku haboon inay dadku ku noolaadaan. Maxaa yeelay waxay:

- *Leedahay cimilo qoyan, taas oo ku haboon isla markaana leh roob wanaagsan oo quudiya beeraha*
- *Leedahay heer kul dhex dhexaad ah*
- *Xor ka tahay cudurada Dhulalka kulaalayaasha ka jira sida: Duumada ama malaariyaada, Cagaarshowga iyo xanuunada kale ee loo seexo.*

Taas waxaa lidkeeda (Kasoo horjeeda), Dhulka joogiisu hooseeyo oo ah meelo aad u kulul, qalalan oo ay ku badan yihiin cudurada laga helo kulaalayaasha. Waana ta keentay in ay noqdaan meelaha ugu dadka yar Bariga Afrika

Si kastaba hanoqotee, daamaha (agagaarka) wabiyada iyo meelaha kale ee Biyaha badan laftigoodu, Degitaanka way ku fiican yihiin xataa jooga dhulku mid uu hooseeyo ha noqdee.

Cufnaanta dadka ee sare sidoo kale waxaa laga helaa agagaarka Haraha waawayn, waxaana tusaale loo qaadan karaa Bariga Afrika, waxaa laga helaa harada ugu wayn Afrika ama harooyinka ugu waaawayn Afrika. Meelahaasi Bariga Afrika oo keliya uguma dad badna ee qaaradda oo dhan bay ugu dad badan yihiin

Hawl-galka 1.15

Waa maxay sababta aad ugu malayni inay yihiin meelaha ugu cufnaanta dadka badan dhulka haraha waawayn leh?

Waddamada ugu cufnaanta dadka badan waa Mawriishiyas, Mayotte iyo Ruwaandha oo cufnaanta dadkoodu tahay 629.5 qof/km², 4897 qof/km² iyo 397.6 qof/km² siday u kala horeeyaan sannadkii 2009. Waxaa taa kasoo horjeeda oo lidkeeda noqonaysa Somaaliya, Saambiya iyo Jabuuti oo noqonaya waddamada ugu cufnaanta dadka hooseeya 15.4 qof/km², 15.7 qof/km² iyo 22.4 qof/km² sida ay u kala horeeyaan.

Dagaamada dhulka joogga sare leh waa kuwo joogto ah oo ku salaysan habka isku dhafka beeraha, dhinaca kalena dadka dega meelaha Jooga hoose leh waa kuwo la qabsaday reer guuraanimada. Taas oo ay macnaheedu tahay waxay haystaan xoolo ay kamid yihiin lo'da iyo adhiga kuwaa oo ay ula guuraan meel ilaa meel, xiliyada kala duwan si ay ula raadsadaan meel baad iyo biyo leh. Waxaana hab nolleedkooda bedela cimilada kala duduwan. Dhulka jooga sare lehi wuxuu kaga duwan yahay qoyaanka iyo kulaylka dhexdhaxaadka ah, sidaas awgeedna u ogollaaday inay dagaan dalagayana kasoo saartaan.

Dhulka joogga sare leh ee Itoobiya, agagaarka gobolka harooyinka waawayn, dhuka joogga sare leh ee Rwanda, Brundi iyo Kiiniya dadku aad bay u cufan yiliin. Dhinaca kalena, meelaha joogga hoose leh ee ay cimiladoodu kulushahay isla markaana qalalan tahay dadku way yaryihiin.

Dhaqdhaqaaqa Dadka

Dhaqdhaqaaqyada Dadku waa kuwo Astaamo guud oo isku mid ah leh. Dadku waxay ka guuraan meel ilaa meel sababo kala duwan awgeed. Taas waxaa loo yaqaanaa reer guuraa. Reer guuraanimada dadka waxaa looga tix-raacaa dadka dhaqdhaqaaqiisa meel ilaa meel kale. Dhaqdhaqaaqa noocan ahna waa mid caam ka ah Bariga Afrika, dadkuna ay u guuraan waddamada meel ilaa meel kale.

Hawl-galka 1.16

Isla falanqeeya

- ◇ Waa maxay sababta ay dadku uga guurayaan meel una guurayaan meel kale? Adiga oo la falanqaynaya ardayda tilmaan ka bixi arimaha sababa?

Dadku inay ka qaxaan dagaamadooda waxaa ugu wacan sababo Bulsho, Dhaqaale, deegaan ama siyaasadeed. Sababaha qaarkood waxaa ka mid ah:- Baadigoob shaqo, waxbarasho, adeegyo bulsho oo ka fiican iyo Dhibaatooyinka kala soo gudboonaada Deegaanka sida:- Abaaraha, Gaajada, xaalufka iyo Masiibooyinka dabiiciga ah oo ku qasba inay dadku ka qaxaan dagaamadooda ka jira.

Waxa kaloo dadka ku qasbaya inay qaxaan dhibaatooyinka siyaasadeed sida:- Rabshadaha, dagaalada sokeeye iyo khilaafaadyada kale ee dagaamadooda.

Sheeko-gaaban 1.1

Dhaqdhaqaaqii Dadka Oromada

Dhaqdhaqaaqii dadka Oromadu wuxuu ahaa kii ugu balaadhnaa Itoobiya, wuxuuna dhacay qarnigii 16^{aad} C.D (laga bilaabo 1522). Asal ahaan Oromadu waxay ku noolaan Jireen meesha loo yaqaano Madda Walabu xuduuda u dhaxaysa Baali ilaa Borena.

Dhaqdhaqaaqan waxaa sababay arimo badan oo dabiici iyo aadamiba isugu jira. Isku dhacyo iyo khilaafaadyo ka dhacay geeska Afrika iyo isbadalka cimilada oo la aaminsan yahay inuu dhulkoodii ka kaxeeyay. Baadigoobka meel kafiican oo ay ku badbaadaan ayay bilaabeen inay u guuraan dhulka jooga sare leh.

Oromada waxaa loo kala qaybiyaa laba qaybood oo kala ah Borena iyo Barentu, oo ukala guuray jihooyin kala duwan oo gudaha iyo dibada Itoobiya ah, Barentu waxay u guurtay Waqooyiga Bari ee Itoobiya, halka ay Borena u guurtay Waqooyiga Galbeed ee Itoobiya. Dhaqdhaqaaqani wuxuu socday sanado badan gaar ahaan intii dhaxaysay (1522 – 1618). Dhaq-dhaqaaqani wuxuu saamayn ku yeeshay hannaankii daganaansho ee Itoobiya Oromadu wakhtigan waa dadka ugu dhulka balaadhan itoobiya, waana mid ka dhalatay dhaqdhaqaaqii dadka ee qarnigii 16^{aad}. Oromadu waxaa kale oo ay u guureen isla wakhtigaas jihooyinka Kiiniya iyo Soomaliya.

Dhamaan sababahaas aynu kor ku soo xusnay waxay, ahaayeen Dhaqdhaqaaqa dadwayne ee gobolka u gaarka ahaa, waxaa kale oo intaas u sii dheeraa, degenaansho la'aanta siyaasadeed ee ay khilaafaadyadu sababeen ee waayadan dambeba ka aloosnaa dalal badan oo ku yaalla Bariga Afrika sida: Ruwanda, Soomaaliya iyo Suudaan oo Keenay inay dad badani ka qaxaan dalalkoodii. Taasi si la mid ahna gaajo iyo abaaro laxaad leh oo ku habsaday dalka Itoobiya ayaa iyana dhalisay in dad badani ka qaxaan hoygoodii.

Qaxootigu (Doolaalku) wuxuu leeyahay Saamayn fiican iyo mid xun waxaana alkuma; Nabadgelyo la'aan, iskudhacyo dhaqameed, qalalaase haybta ah iyo kuwo kale oo haajirida alkuma. Tani bedelkeeda (lidkeeda) waa mid suura geliya inay helaan fadhiisimo xirfado iyo shaqo leh. Xaga qaxootiguna waa inay helaan waxyaabo fiican oo dhaqan dhaqaale markii ay u guuran meelo ka fiican oo ka horumarsan hoygoodii

1.4.2 Korodhka Dhaqsaha ah ee dadka iyo Saamayntiisa

Qaarada Afrika, waa qaarada ugu xawliga badan dunida dhinaca koritaanka dadka. Koritaanka dadku waa natiijada (jaddeeyada) ka dhalata farqiga Dhalashada iyo Dhimashada. Mid ka mid ah qaybaha Afrika oo ah Bariga Afrika, waxaad ku arkaysaa Koritaanka ugu yaabka badan ee tobonaankii sanno ee lasoo dhaafay. Waxaana ugu wacan hagaajinta adeegyada caafimaad iyo sidoo kale nadaafada waxaana ka dhashay:

- *Nolosha caadiga ah oo korodha*
- *Saamiga dhimashada oo yaraada.*

Xataa haddii uu saamiga dhalashadu hoos u dhaco gobolkan waa mid ka dhalatay korodhka isticmaalka qorshaynta qoyska. Haweenka Bariga Afrika waxay dhalaan in ka badan celceliska haweenka dalalka horumaray.

Tirada dad ee saafiga ahi waxay kordhisay nolosha caadiga ah, yaraynta dhimashada, dhalashada sare laakiin hoos u dhacday ee gobolkani, waxay keentay dhaqsaha koritaanka dadka. Saamiga koriinka ee dadka Bariga Afrika ka fiiri shaxdan soo socda:

Shaxda 1.4: Saamiga Koriinka dadka ee Bariga Afrika

No	Dalka	SKD	No	Dalka	SKD
1	Burundhi	2.1	11	Mosaambiik	2.4
2	Komoros	2.5	12	Riiyuunyan	1.3
3	Jabuuti	1.9	13	Ruwaandha	2.5
4	Ereteriya	2.9	14	Siishalis	1.0
5	Itoobiya	2.7	15	Soomaaliya	3.0
6	Kiiniya	2.7	16	Taansaaniya	2.3
7	Madhagaskar	2.9	17	yugaandha	3.4
8	Malaawi	3.1	18	Saambiya	2.9
9	Mawriishiyas	0.7	19	Simbaabwi	1.4
10	Mayoote	3.6		Ceceleiska Gobolka	2.6

SKD = Saamiga Korodhka dabiiciga

Illaha: Warqada xogta tirada dadka dunida, 2009

Saamiga Korodhka Dabiiciga ah waa faraqa u dhaxeeya saamiga dhalashada iyo saamiga Dhimashada ee dad lagu siiyay, intaad labada saami kala goyso (Jarto) waxaad u qaybisaa farqiga kuu soo baxay 10 markaa, waxaad helaysaa saamiga Boqolkiiba xisaab ahaana waa sidan:

$$SKD = \frac{SDha - SDhi}{10}$$

SDha = saamiga dhalasda
SDhi = saamiga dhimashada

Hawl-galka 1.17

Adiga oo tixraacaya shaxdan sare ka Jawaab Su'aalahan

- 1 Waddamadee baa ugu sareeya saamiga korodhka xilliga laga tixraacay?
- 2 waddamadee baa ugu saami korodhka hooseeya sannadkii 2009 kii?

Bariga Afrika waxaa lagu tilmaamaa koriinka ugu dhaqsaha badan ee dadka celcelis ahaana koriinka waxaa lagu qiyaasaa 2.6% sannadkii 2009kii. Xataa hadii uu hoos u dhaco saamigu ilaa haatan wuu sii kordhayaa. Haddii uu sidaa ku sii socdana mustaqbalka wuu labalaabmayaa qiyaastii 27 sanno. Tanina waa mid aad iyo aad u kordhaysa.

Labanlaabka wakhtiga tirada dadku waxay u baahan tahay, in tirada laftigeeda la labanlaabo oo 70 loo qaybiyo saamiga korodhka dadka. Xisaab ahaanna waxay noqonaysaa.

$$LW = \frac{70}{SK} \quad LW = \text{labalaabka Wakhtiga, SK} = \text{Saamiga korodhka}$$

Hawl-galka 1.18

Ilaa iyo xad waxaynu ku soo sheegnay Bariga Afrika midka ugu korodh dhaqsaha badan dadka oo ah ta keentay korodhka Baaxada tirada dadka Haddaba ma faa iiday u tahay mise faaiido – darro wadamada gobalka? Sababee? Adiga oo la falaqaynaya ama la kaashanaya Ardayda fasalka

Koritaanka Tirada dadku waxay leedahay Faa'iido iyo faa'iido – darro labadaba, si kasta ha noqotee, waddamada Bariga Afrika waa dalal aan horumarin oo sabool ah, aad bay khasaare ugu tahay. Qodobadan soo socda waa qaar ka mid ah koritaanka degdega ah ee dadka gobalkan saamaynta ugu wayn ku leh.

I Cadaadiska adeegyada Bulsho

- **Adeegyada Waxbarasho:** Markii uu dhaco korodhka degdega ah ee dadku waxaa kordha, tirada gaadhay waxbarashada da'da caruurta ka qayb gelaya Dugsiyada, tani hadii aan laga digtoonaanna dhalin doonta Adeegyada waxbarasho oo yaraada.
- **Adeegyada Caafimaadka:** Dad badan waxay ka dhigan tahay, baahi badan oo loo qabo adeegyo Caafimaad, waana ta dhalinaysa korodhka baaxada tirada dadku inay cadaadis saaraan adeegyadii Caafimaad.
- **Adeegyada Gaadiidka:** Adamigu Dabiici ahaan waa mid socod badan, meel bay ka tegi waxay aadi meel kale ujeedooyin kala duwan. Tani waxay keentay in loo baahdo adeeg Gaadiid, si kasta ha noqotee dadka Bariga Afrika way sii kordhayaan, waxaana aan isku dheeli tirnayn dalabka iyo helista. Tani waxay abuurtay dhibaatooyin xaga is-dhex-galka iyo dhaqdhaqaaqaba.
- **Guriyaynta:** Waa mid ka mid ah Baahida aasaasiga ah ee dadka guryuhu. Markii Tirada dadku ay korodhaba, waxaa sidoo kale kordhaya guryaha baahida loo qabo. Sidaa darteed, haddii aan dhibaatan xal loo helin wakhtigeeda dadku waxay ku fashilmayaan inay helaan Guryo caadi ah.

II *Yaraanshaha Dhul beereedka iyo dhul-daaqsimeedka*

Sida qaaliibka ah dhulka ayaa ah ka keliya ee wax laga soo saari karo. Markii Tirada dadku ay, korodho si degdeg ah, waxaa imaanaya cadaadis fuula dhulkii miyiga ku yaalay. Natiijadeeduna waxay noqoni in dhul beereedkii yaraado qasabna ku noqoto dadkii inay ka qaxaan.

III *Waxyeeleynta Deegaanka*

Koritaanka degdega ah ee dadku ugu horaynba, waa deegaanka meesha ay khatartu ku dhacayso. Tani waa sababta keenta inay dadku si qaldan u isticmaalaan deegaanka markii tiradoodu korodho, xaqiiqdii awooda uu qaadi karo deegaanku. Si khaldan u adeegsiga deegaanka waxaa ka dhasha qodobadan:

- B Carro guur
- T Dhir xaaluf
- J Daaqsin xaddhaafa
- X Wasakhaw (dikhow)
- KH Nabaad guur

IV *Shaqo - la'aanta*

Dad badan macnaheedu wuxuu noqonayaa korodhka xooga shaqaale, si kasta ha ahaatee, markii uuna dhaqaaluhu qaadi karin xoog shaqaale oo uu wax ku soo saaro waxay noqonaysaa inuuna waxba shaqaalaynin taasina ay saamayso shaqsi ahaan iyo gobol ahaan labadaba.

V *Saboolnimada kordhaysa*

Haddii dadka intiisa badan ay noqdaan keliya kuwa isticmaala khayraadka ay haystaan, hantidoodu way baaba'aysaa iyadoo ay u hogaamin doonta saboolnimo. Haddaba koriinka degdega ah ee dadku hadii uuna wadanin koboc dhaqaale oo degdeg ah. Waxaa ka dhalanaya saboolnunidii oo sii korodha.

Magaalaynta iyo saamaynteeda Bariga Afrika

Magaaloobida garowga Bariga Afrika waa mid si guud uga muuqdata. Fiditaanka ay fidayaan magaalooyinka la degayo iyo korodhka baaxada tirada dadka. Gobolkan waxaa lagu Asteeyaa saamiga ugu sareeya ee ka qixitaanka miyi ilaa magaalo iyaga oo ay dadku raadinayaan waxbarasho, shaqo iyo nolol cusub.

Si kasta ha noqotee, Afrika waa qaarada dunida ugu magaaloobida yar in ka yar 38% oo keliya baa ku noolaa magaalooyinka sannadkii 2009 kii. Markii la barbar dhigo Bariga Afrika gobolada kale ee Afrika waa gabolka ugu reer magaalka yar oo 22% keliya ayaa ku noolaa magaalooyinka sanadkii 2009 kii. Si kasta ha noqotee, waa gobolka ugu saamiga sareeya qaaradda oo dhan dhinaca magaaloobida.

Magaaloobida degdega ahi waa natiijada saamiga sare ee miyiga ilaa magaalo u qaxaya (qulqulaya). Dadka ka imanaya Baadiyuhu waxay magaalooyinka ku hayaan Arimo ku Riixid ah iyo soo Jiidad ah. Arimaha ku Riixida ah:- waa dhibaatooyinka meelaha baadiyaha (miyiga) ka jira sida: Dhul beereed and Daaqsin yaraanta, Deegaan xumaanta, Adeegyo waxbarasho la'aanta I.W.M. Arimo soo Jiidda ah:- Waa Xoogga soo jiidasho ee ay ka mid iyhiin:- fursadaha shaqaalaynta, adeegyo Bulsho oo ka fiican iyo Rabitaanka meelaha magaalooyinka ah.

Saamiga koritaanka magaalo ee Bariga Afrika waa mid ka mid ah kuwa dunida ugu sareeya. Si kastaba ha noqotee, Heerka Magaalaynta ayaa aad u hooseeya Magaalaynta degdega ahina waxay keenaysaa isbadal iyo ahmiyad degdeg ah oo ku yimaada dadka iyo Hab nololeedkiisa iyo Deegaanka ay ku nool yihiin.

Hawl-galka 1.19

Isla falanqeyya Iskuna daya inaad taxdaan qaar ka mid ah saamaynta Magaalaynta Barlga Afrika

Dadka ka qaxaya miyiga ee u qulqulaya magaalooyinka, marmarka qaarkood waxay kala kulmaan dhibaatooyin. Dhibaatooyinkaas oo khatar u gaysta xaaladahooda nololeed. Qaarkood dhaqankoodii baa ka xumaada iyo hab nololeedka kala duwan. Dhinaca magaalooyinka ay dadkan noocan ahi ku soo qulqulayaan waxay keentaa Adeegyadii Bulshada oo yaraada sida:

○ Gaadiidka

○ Biyaha

○ Guryaha I.W.M

Marmarka qaarkood dadku waxay heli karaan nasiib wanaagsan, oo ay ku guulaysan karaan inay helaan lacag badan, heli karaan nolol raaxo leh. Inkastoo magaalooyinka qaar aad qani u yihiin qaarna sabool yihiin, Bariga Afrikana magaalooyinkiisu ma aha kuwo aanan laga filaynin sidaas oo kale.

1.5 XAALADAHA SALDHIGA U AH KALA DUWANAANSHAHA DEGAAMAYNTA IYO HAB-NOLOLEEDKA

Khayraadyada iyo cimilada

Ma ogtihiin in aduunyadan ay ku nool yihii 6 Bilyan oo qof? Miyay kala baahsan yihiin?

Inta badan dadku waxay isugu soo urureen 30% ka dhulka qaybtiisa berriga ah. Halka 70% ay tahay qaybta oogada dhulka ee badaha waawayn halkaas oo dadyawga laga helaana Halkii kiiloo mitir laba jibbaaranba xoogaa dad ah yihiin.

Tani waxay ina tusaysaa in tirada dadku aanay sidaa u sii kala baahsanayn oo ay waxyar uun ku kala duwan yihiin waxaana ka mid ah cimilada iyo khayraadka, waana qodobada masuulka ka ah kala duwanaanshaha.

Cimilada: Dadku sidiisaba ma aha mid dabiiciyan ay soo jiitaan meelaha cimilada xun ee aad u kululu ama aad u huurka badan iyo diiranba. Tusaalaha ugu fiicana-na waxaa inoo noqon kara:

- Meelaha cidhifyada (aad u qabow)
- Lama-degaanka saxaaraha Afrika, lama-degaanka carabta iwm. (kulul oo qalalan)
- Saxanka koongo iyo Amasoon (Diiran oo huursan)

Sheeko-gaaban 1.2

Iskiimooska

Dadka loo yaqaanno Iskiimoosku waxay degan yihiin Waqooyiga Kanada. Waxay ku dhaqmaan nidaamyadii hore ee casri Jaahiligii ee ku dhisnaa wax wada wadaagista, in wax la wada helo, wixii aan qiimo ugu fadhiyina dhinac looga soo wada jeesto, shaygaas ama markii ay cunto yaraani ka dhacdo.

Waxay ku nool yihiin meelaha qabowga darran ee cidhifyada dhulka, markii uu ku xumaaday deegaankii ay deganaayeen. Markii jiilaalka khatarta badan la gaadho, waxay isaga sugnaadaan guryahooda ka samaysan Barafka ee loo yaqaano igloos. Inta lagu jiro xiliga xagaayada gaagaaban waxay galaan guryo ka

samaysan Haraga iyo maqaarka oo lamoodo Teendhooyinkeena oo kale. Haragan ama maqaarkan oo ah xayawaano ay meelo fogfog ka soo ugaadhsadeen.

Qaabkii ay u noolaayeen baa ku adkaaday ugaadhii, kaluunkii baa ka fogaaday markaa iyaga oo markii horeba ahaa xoogaa yar, ayay u guureen meel aad uga sii dhib badan halkii ay ka soo guureen, kana cufnaan yar, Tobankii qof ama in ka yarba waxay ku mool yihiin Hal kiiloo mitir oo laba jibaaran, tani waxaa lidkeeda ah meelaha cimilaadoodu soo jiidashada leedahay ee caafimaadka qabta ee ay ku noolyihii dadka faraha badan Tusaalaha ugu fiican aynu u qaadan karno. Losaanjalis oo ku taalla gobolka Kalafoorniya ee Maraykanka waa meel cimilo ku soo jiidanaysa oo ku raali gelinaysa oo ah cimilada Midhiteraaniyanka, dadka halkaa joogaana, waa dad ladan oo hab-nololeed heer sare ah ku nool, isla markaana uu hogaaminayo hab-nololeedkooda fiican

Khayraadka

Ereygan khayraad waa isutagga waxyaalaha ay kamid yihiin: Biyaha, xaabada lashito, Quwada korontada, Beeraha yaryar, dhul cawseed, difaaca 1.w.m.

- **Biyaha:** *Biyuhu waxay yihiin kuwa aasaasiga ah ee laf dhabarta u ah noole dhamaantii meel kasta ha joogee. Tani waa sababta ay xadaaradii hore ee masaarida, Mesobataamiya i.w.m ay uga soo if baxeen daamaha ama dhinacyada webiyada dhaadheer kadib, markii la isku halayn kari waayay biyihii roobka oo yaraaday kuwii ceelashuna ay fogaadeen.*
- **Dhulka ku haboon Dalaga beeraha:** *Waa mid kamid ah waxyaabaha aas aa siga ah ee lagama maarmaanka u ah inay dadku si wada-jir ah ugu noolaadaan oo ay ka heli karaan quudin. Dhulka ku haboon dalag-beerashadu waa mid u baahan in laga beero dalaga ku haboon ee noqon kara isha cunnada. Sidaa awgeed, waa in dhulka ku haboon beerashada laga ilaaliyo waxyaabaha ku qasbaya inuu isu bedelo dhul kale.*
- **Xaabbo lashito:** *Dadku aad bay ugu baahan yihiin si ay wax ugu karsadaan, casrigan iminka lagu jiro inkasta oo koronto la istimaalay haddana waa ilaha ugu muhiimsan wadamada soo koraya. Waddamada horumaray laftigooda meelo ka mid ah aadba ha u yaraatee waa laga helayaa*
- **Quwada dhalinta korontada:** *dhawaanahan dambe oo ay dadku aad uga faaiidaystaan iyo habka casriga ah ee magaalo nololeedka waxaa lagaga dhaqmaa awooda korontada oo noqotay mid bedesha xaabadii*

lashidan jiray ee dhirta waana ta keentay inay dad badani meelaha isugu yimaadaan. Meesha aanay ka jirin ama ay ku yar tahayna dadku aanay degayn.

- **Difaaca:** waa mid aad muhiim u ah, oo ay dadku u baahan yihiin inay si wada jira nabad galyadooda u ilaashadaan, dhinacna uga soo wada jeestaan cadawgooda. Tusaale, markii Itoobiyaankii hore ay dagayeen dhulka jooga sare waxaa ay dhibaato ka haysatay dhinaca biyaha iyo weeraro lagu soo qaadayay, sidaa darteed bay difaac ahaan, Dhulka Jooga sare dhufays uga dhiganayeen.

Sheeko-gaaban 1.3

Dadka Reer Koonso

Dadka Reer Koonso, waa qowmiyad ka mid ah qowmiyadaha ku nool shucuubta koonfureed ee dalka Itoobiya, waxayna degaan meelaha jooga sare leh ee u dhaxaysa harada Jaw-baahir ee dooxada Rifti iyo harooyinka yar yare ee dooxada Rift ku dhex yaalla Waxay degeen dhulka taagga ah si ay isaga difacaan Jinsiyo (dadyow) kala duwan oo ku xeernaa oo uu dagaal iyo khilaafoyo ka dhexeeyeen oo socday sannado badan.

Markaa Dadkii Reer Koonso ahaa waxay dantu ku qasabtay inay beerihiina la koraan dhulka sare ee ay degeen laakiin dhibaato wayn ayay kala kulmeen waxayna samaysteen hab-dhaqan gacmeedka loo yaqaano “Naxarayn” (Terracing) si ayna carradu u nabaad-guurin ama carro guurin.

Hawl-galka 1.20

Tilmaan haddii deegaankiinu yahay mid cimiladiisu xun tahay ama aad u fiican tahay? Isna bar-bar dhiga tirada dadka ku nool deegaankiina iyo degmooyinka ama gobolka? Haddii ay jiraan kala duwanaansho falanqeyta sababta ay ku dhacday?.

Xasilooni darada iyo Dagaalada sokeeye

Xidhiidhka ka dhexeeya dawladaha maanta dunida ka jira, mudo badan waxay ku soo jireen kacaan u horseeday, inay si wada jir ah uga baxaan iyaga oo iska kaashanaya la haystenimada.

Marmarka qaarkood, waxay kuwani sababeen in si qaldan looga fikiro oo aan loo baahnayn, isla markaana hubsiiimo la'aan ah. Si kasta ha noqotee, waa maxay sababta ay xukumaduhu midba midka kale ula dagaalamo? Sababaha keena khilaafyada ka dhexeeya dawladaha, waa mid soo if baxda markii ay doonto dawladi, inay guulo kasoo hoyso hadafkooda meesha ugu saraysa ee awoodeed, ee ka dhanka ah kuwa kale, waxaana aasaas u ah loolanka dhinaca awoodda ah iyo xoojinta aqoonsigooda nidaamyada caalamiga ah.

Mawduucan, khilaaf waxaa looga jeedaa iska hor-irmaad dhex mara shaqsiyaad, kooxo, iyo dawlado taasoo sare u qaada shucuurta dhexdooda waxaana ugu wacan kala duwanaanshaha danaha ay kala wateen ee iska horyimid. Waxayna u dhacdaa laba ama in ka badan oo dhinacyada qiimaha, kheyraadka iyo afkaartaba oo keenaya isku dhacyo aanay weligood heshiin.

Sababaha ugu mihiimsan ee dhaliya khilaafyada dawladaha dhexmara waxaa ka mid ah:

- *Kheyraadka yaraaday sida: lacagta, qalabka, Adeegyada.*
- *Kala duwanaanshaha Aragtida, qiimaha, ama Awooda wax-qabad.*
- *Ku heshiin la'aanta baahidooda, ujeedadooda iyo danahood.*
- *Isgaarsiin liidata.*
- *Qaab- dhismeedka urur ahaaneed oo liita.*
- *Koox-u-wada shaqayn la'aan.*
- *Kaalintooda iyo masuuliyadahooda oo aan cadayn (muuqanin).*

Hawl-galka 1.21

Sameeya koox- koox u wada falan qayn

- ◇ Xubnaha ka tirsan bulshada "A" waxay ka wada xaajoonayaan Ajendahooda (Arimahooda) guud oo ku saabsan deegaanka waxayna raadinayan xal kale si ay u najaxdo dantoodu

Laakiin waxay ku guul daraysteen inay ka tanaasulaan ugu dambayntii waxtarka ay u leedahay xaalada hada lagu jiro.

Inaga oo ku salaynayna qodobada aynu sare ku soo xusnay ee ah waxa keena ismaandhaafka. Haddaba aynu fiirino noocyada ugu caansan khilaafyada ilaa xad la soo maray waxaa kamid ah:

- *Muranka dhinaca xuduudaha ah oo ay ku jiraan go'aamada isku daygu.*
- *Khilaafyada ay awooda siyaasadeed ka dambayso*
- *Khilaafyada Dhaqaale sida: ganacsiga, la dagaalanka mukhaadaraadka (maandooriyaha). i.w.m*
- *Khilaafyada xaga Jinsiyadaha.*
- *Khilaafyada diinta.*

Dhamaan noocyadaas la ina siiyay, waa kuwa noqon kara khilaafka ka dhexeeya Itoobiya iyo Eriteriya. Inkastoo ay jiraan hawlo kala duwan oo balada aloosay iyo isu tanaasulkii oo lays kaga tagay, si loo xaliyo khilaafka ka dhexeeya labada dal bilcaksigeedana (kasoo horjeeda), muranada oo ahaa kuwo sirgaxan caqabadna ku ah nabada caalamka Tani waxay naqotay, sababta keentay inay qarxaan dagaalo waawayn, taasoo ay waddamada dunidu ku qasbeen in colaada la joojiyo wada hadalna lagu dhameeyo khilaafka.

Arimahan soo socda waa kuwa sababa khilaafaadyada.

Sheeko-gaaban 1.4

Jeejniya

Jamhuuriyada muslimka ah ee Jeejniya, waa mid aad qani (Hodon) ugu ah saliida oo isku dayay, inay ka go'aan Ruushka horaantii sannadkii 1990dii tani waxay dhacday burburkii midawgii soofiyeeti kadib. Si kastaba ha ahaatee Dawlada Federaalka ah ee Ruushku waxay qaaday talaabo ay kaga hor tagayso kuna baabiinayso hawlgaladaas kadibna, waxay dhulka la sintay magaalo madaxdii jeejniya ee Garoosni. Hase yeeshee Ruushkii waxaa soo wajahay weeraro iska caabin ah oo uga imaanayay Jabhada xoraynta Jeejniya ilaa haatanna dhibaataadii way taagan tahay.

Ma qiyaasi kartaan sababaha dhaliya khilaafyada? Ma kula tahay xoog wayn oo la yeesho in macnaheedu yahay in lagu dego meelo muramo ka jiraan?

Dadka qaarkii daraasadaha aynu soo magacawnay waxay ugu yeedhaan dagaalo sokeeye. Dagaal sokeeye waa khilaafyo hubaysan oo u dhexeeya kooxo wadaaga hal dal ama xukun oo u dagaalamaya sidii uu mid waliba xukunka u qaban lahaa

Sheeko-gaaban 1.5

Soomaaliya

Ka hor 1991kii, Soomaaliya waxay ahayd, dawlad dastuuri ah oo leh Madaxwayne, kaasoo ahaa madaxa maamulka dawlada iyo Hogaamiyaha wadanka oo lahaa hal xisbi oo keliya oo iska leh Awooda fulinta ilaa iyo 1969 kii. Kadib markii Max'ed Siyaad Bare laga tuuray xukunka dawladii Soomaaliya waxay isu rogtay dal dagaalo sokeeyeay la hadheen oo aan lahayn dawlad dhexe. Kadibna way ka sii xumaatay oo ilaa haatan waxaa ku dagaalama hogaamiye kooxeedyo.

Falanqeyta Daraasadan sare idinka oo isku dayaya qodobadan:

- *Soo koob arrimaha u horseeday Soomaaliya khilaafaadkooda.*
- *Maxay ahayd qaddiyada ay dagaal oogayaashu ula dagaalamayaan midba midka kale?*
- *Khilaafkoodu muxuu ku sallaysan yahay?*
- *Waa noocma khilaafkoodu?*
- *Ma tixi kartaa natiijooyinka ka dhashay dagaalada sokeeye ee Soomaaliya?*

Dagaaladii Sokeeye ee Itoobiya

Waa xilligii ay Boqortooyadu kaalinta ku lahayd Itoobiya. Xilligaasoo ay ka hor yimaadeen dhibaatooyin aad u ba'naa oo kaga imaanayay kooxo kala duwan oo dadyow ah. Dadka Itoobiya gaar ahaan bulshadii beeralayda ahayd waxay galeen halgan khadhaadh oo ay ku dalbanayeen sinnaan, caddaalad iyo Dimuqraadiyad. Sababihii ugu waawaynaa kacdoonkii Itoobiya wuxuu ahaa:

- *Siyaasad ku dhisnayd caanshuur takooridnimo*
- *Canshur xad-dhaaf ah oo noocyo badan oo saarnaa beeralayda*
- *Hantidii ay dadku iska lahaayeen iyo xuquuqdoodiiba looma aabayeelin, beeralayda badankoodna, dhulkiibaa laga qaatay*
- *Xukun milatari oo keli talis ahaa oo cadaadis daran ku hayay.*
- *Arbushaad iyo Jaha wareer ku habsaday xuquuqihii Aadminimo iyo Dimuqraadiyadeed.*
- *Qoomiyadaha iyo quruumaha oo aan si isle'e kayn dhinacyada xuquuqda u heli jirin*

Qodobadaas iyo kuwa kaleba wakhtiyadaas waxay ahaayeen hab dadka loogu diido degaanshaha oo ka dhigtay inay yihiin Adoomo oo kale (waxaan qiimo lahayn) iyo halku dhegyo kale oo badan oo loogu yeedhi jiray

Kacdoonkii ugu horeeyay ee beeralaydu, wuxuu ahaa kii Tigraay ee loo yaqaanay woyane I (1943) halgankoodii ugu horeeyay ee hubaysnaa waxay kaga soo horjeesteen Boqortooyadii iyo kii labaad oo isna kaga soo horjeesteen xukunkii keligii taliska ee milatariga ahaa 1975kii Beeralayda kale ee Dhaqdhaqaaqii Goojaam 1966kii Baali 1963 – 1970kii Gediyo oo isna dhacay waxay ku dalbanaayeen sinnaan iyo cadaalad

Isla-falanqeeya natiijooyinkii ka dhashay dhaqdhaqaaqyadani halgankii ay la soo galeen talisyadii cadaadiska ahaa?

Dhaqdhaqaaqyadaasi waxay noqdeen kuwii u horseeday in waddanka Itoobiya isbedelo siyaasadeed ka dhacaan. Bulshadii beeralayda, xoolo dhaqataada, ardayda, shaqaalaha dawlada ahayd, waxay dhamaantoodba taageero siin jireen jabhadihii halganka kula jiray talisyadii cadaadiska ahaa ee kala duwanaa. Waxayna ugu dambayntii keentay in boqortooyadii xilligeedii soo gebageeboobo sannadkii 1974kii. Kadib waxaa taladii la wareegay kacaankii milatariga ahaa ee keli talisnimada ku dhisnaa. Bulshowayntii Itoobiya markii ay ku hungoobeen waxyaabihii ay ku taamayeen ayay dib isu abaabuleen halgankiina ay halkiisii ka sii wadeen, waxayna ugu dambayntii ka guulaysteen kacaankii milatariga ahaa sannadkii 1991kii. Dhamaan dhaqdhaqaaqyadii iyo kooxihii kala duwanaa ee halganka ku soo jiray waxay isu bedeleen ururo siyaasadeed oo ay hogaaminaysa Jabhada xoraynta Dimuqraadiyada dadka Itoobiya (EPRDF).

Jaantuska 1.15: Gaajadii ba'naydee wollo iyo Tigreega ku habsatay

Falanqayn: Falanqeeya sababihii keenay inuu degdeg u jabo kacaankii 1974 kii

Sheeko-gaaban 1.6

Khilaafka Itoobiya iyo Ereteriya

Dawladdan maanta madaxa bannaan ee Eriteriya waxay kamid ahaan jirtay dalkeena Itoobiya, waxaana soo kala gumaysan jiray Talyaani iyo Ingiriiska, siday u kala horeeyaan.

1952 kii ayay Itoobiya soo raacday oo federal la noqotay, iyada oo shacabkeeduna garwaaqsanaayeen inaanay u cuntamayn xukunka Boqortooyadu: xaaladii hal mar ayay si bilaa tanaasul leh kacdoon cirka isku shareeray, waxaana ka dhashay Dhaqdhaqaaqii xoraynta Eriteriya oo laba hab siyaasadeed kala wata oo la aasaasay 1958kii kana dalbay Itoobiya madax-bannaani. Intaas kadib, Jabhadii xoraynta Eriteeriya (EPLF) Waxay mar kufto marna soo jiiitataba dagaaladii ay la soo gashay, Boqortooyadii iyo xukunkii Milatariga waxay keeneen ugu dambayn in xukunkii Milatari dhaco Ereteriyana ay xorowdo Bishii meey 28 keedi 1993 kii. Si kastaba ha noqotee, Itoobiya iyo Eriteeriya waxaa ka dhex dhacay dagaal 1998 kii badhtamihiisii oo ka dhacay xuduudka labada dal, dagaalkaas oo sababay dhimasho iyo dhaawac badan baabiiyayna hanti. Ilaa maantana mid ba mid ka kale buu isha ku hayaa weli.

Falanqayn: Idinka oo koox-koox samaynaya falanqeeya sababaha keenay khilaafka u dhexeeya Itoobiya iyo Eriteeriya iyo natiijadoodii.

Laakiin noqo mid huba in khilaaf yahay dhibaato, markii ay:

- *Dib u rido waxsoosaarkii*
- *Niyad jabyo keento*
- *Sare u qaado noloshi iyo khayraadyadii dadka*
- *Dadku haystaan nolol iyo khayraad*
- *Leeyihiin saamaynta baabiinta iyo kharibaada xadaarada dadka*
- *Natiijadeedu noqoto xaalad lagu guul daraystay*

Sidaa darteed, ka fogow, khilaaf iyo dagaal si aad u guulaysatid

GUNAANADKA CUTUBKA

- ❑ Halka ay meeli dhacdo waxaa lagu sharixi karaa Deris ahaan iyo Xariiqo ahaan. Bariga Afrika wuxuu deris ahaan dhacaa beriga ku xeeran iyo baddaha uu dhinaca ku hayo.
- ❑ Boqortooyadii Aksum waxay kasoo If baxday agagaarka xeebaha Badda cas ee maanta loo yaqaano Itoobiya iyo Ereteriya. Waana Boqortooyadii ka dhalatay waqooyiga Bari ee Afrika Qarnigii koowaad C.H Ilaa horaantii Qarnigii Todobaad C.D.
- ❑ Goobaha Dhaxalka ahi faaiido badan ayay u leeyihiin dadka. Waxaana loo adeegsadaa ujeedooyin Bulsho-dhaqaale Dhaqan I.W.M.
- ❑ Goobaha Dhaxalka ee ugu Caansan Itoobiya waa:- Aksum, Lalibella, Gonder suufi cumar, Dire sheikh Xuseen, Konso Goobaha Xayawaanka lagu dhaqo sida:- Awash, Mago, Omo, Gambella I.W.M.
- ❑ Afrika waa qaarada ugu Xawliga badan koritaanka Tirada dadka dunlida. Koritaanka dadku waa Natijada farqiga u dhexeeya Dhalashada iyo Dhimashada.
- ❑ Bariga Afrika meelaha Jooga sara leh Degitaankuba waa mid Joogto ah oo ku salaysan habka Isku dhafka ah ee Beeraha. Sidoo kale meelaha Joogga hoose lihina waa Reer guuraa.
- ❑ Cufnaanta Dadka waxaa lagu cabbiraa baahsanaanta Tirada dadka waxaana lagu xisaabshaa Tirada dadka oo loo qaybshay wadarta bedka goobta oo km²
- ❑ Magaalowga Bariga Afrika waa mid si guud u muuqda. Koritaanka xawliga ee magaalowgu waa saamiga sare ee miyiga ilaa magaalo u soo hayaamaya. Dadka doolaalka kaga imanaya miyiga (Baadiyaha) ee u dalandoolaya magaaloooyinka waxaa ugu wacan laba xaaladood.
 - xaalad soo jiidasho leh oo dadku ku
 - Xaalad ku riixaya inuu dadku ka tago meesha.

LAYLIISKA GUUD

I *Weedhahan soo socda haddii ay run tahay Run ku qor, haddii ay been tahayna Been*

- 1 Itoobiya waa dal ka mid ah Bariga Afrika.
- 2 Gobolka Harooyinka waawayn waa mid ka mid ah, meelaha ugu cufnaanta dadka badan Bariga Afrika.
- 3 Koritaanka degdega ah ee dadka Bariga Afrika dhibaato kuma hayso.
- 4 Adeegyada Arimaha bulshada ee dabiiciga ah, waa kuwa saamaynta ku leh baahsanaanta dadka Bariga Afrika.
- 5 Todoba dal oo Bariga Afrika ahi Bad ma laha.
- 6 Bariga Afrika waa mid ka mid ah, xarumihii Ilbaxnimooyinkii Hore.

II *Goobo geli ama kadooro xarafka saxda ah*

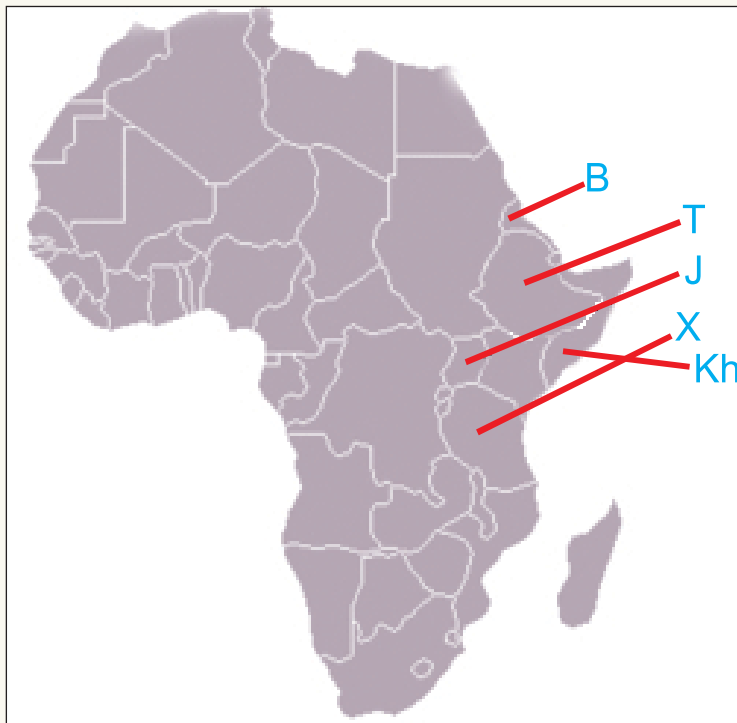
- 1 Dalalkan soo socda dalkee bayna Itoobiya deris ahayn
 B Ereteriya J Jabuuti
 T Kiiniya X Ruwaandha
- 2 Arimaha muuqaaleed ee saamaynta ku leh Baahsanaanta Tirada dadka ee Bariga Afrika waa:
 B Khilaafyada siyaasadeed J Fursada shaqo abuuris
 T Joogga kala saraynta X Jiritaanka adeegyo Bulsho
- 3 Waa dalkee dalalkan ka ugu cufnaanta dadka sareeya.
 B Kiiniya J Mawriishiyas
 T Itoobiya X Simbaabwe
- 4 keebaa kuwan soo socda ah ka saamaynta koritaan ee xawliga ah ku leh tirada dadka
 B Cadaadiska Adeegyada Bulsho
 T La'aanta Dhulka la beerto
 J Shaqo la'aanta baahday
 X Dhamaan
- 5 Dalka ugu Baaxada wayn Bariga Afrika waa
 B Kiiniya J Ruwaandha
 T Simbaabwi X Itoobiya
- 6 Dalka ugu Baaxada yar Bariga Afrika waa
 B Ereteriya J Soomaaliya
 T Itoobiya X Mayoote

III *Isku aadi joogu taxa "B" iyo joog u taxa "T"*

<u>"B"</u>	<u>"T"</u>
1 Kiiniya	B Djibouti
2 Saambiya	T Antananarivo
3 Burundhi	J Harare
4 Jabuuti	X Lusaka
5 Madhakaskar	KH Bujumbura
6 Aksum	D Nairopi
7 Dongola	R B/cooyadii ugu horaysay Nubia
	S Goobaha Dhaxalka

IV Buuxi meelaha bannaan

Magacyada dalalka Xarfaha B – Kh iyo magaalo madaxyooda kaga Jawaab adiga oo adeegsanaya khariidadan Afrika.

Magaca dalka

M/madaxda

Xarafka “B” waa _____

Xarafka “T” waa _____

Xarafka “J” waa _____

Xarafka “X” waa _____

Xarafka “KH” waa _____